
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXV (2017), Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	--

Красимира МУТАФОВА / Krasimira MUTAFOVA

Рец. на: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV – XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. Съст. и редакция Ст. Първева, О. Тодорова. София: ИК „Гутенберг“, 2016, 731 с.

Rec. ad: Glimpses into the Life of the European Provinces of the Ottoman Empire, 15th to 19th Century. A Collection of Studies in Memoriam of Prof. DSC Elena Grozdanova. Ed. by St. Parveva and O. Todorova. Sofia: Gutenberg Publishing House, 2016, 731 pp. [In Bulgarian]

Сборникът в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова (1941 – 2011), една от емблематичните фигури на съвременната българска османистика, още с излизането си от печат привлече вниманието както на академичната, така и на по-широката читателска аудитория у нас. Резултат от задълбочените изследователски търсения на млади учени и утвърдени имена, представители на водещи изследователски центрове и университети у нас и в чужбина, той, без съмнение, е достоен за паметта на тази, на която е посветен. Самата идея за издаването му, както посочва в предговора О. Тодорова, всъщност е свързана с приближаващата 70-годишнина на проф. Елена Грозданова, но поради преждевременната ѝ кончина се пристъпва към подготовката на сборник *in memoriam*.

Само поздравления заслужава недотам традиционният подход в представянето на проф. Грозданова. Наред с кратките биографични данни и задължителната за подобен тип издания библиография на основните ѝ трудове, съставителите на сборника са представили една “непозната”, “неподозирана” страна от таланата на изтъкнатата наша тюрколожка и османистка чрез публикуваната поезия от личния ѝ архив.

Включените в тома студии и статии (19) поставят различен тип проблеми от социално-икономическата, демографска, религиозна и културна история на европейските провинции на Османската империя, в това число и на българските земи, в широкия хронологически диапазон XV – XIX век. Много от изследванията засягат въпроси, разработвани от самата Елена Грозданова, пряк израз на признание от страна на авторите, мнозина от които са нейни възпитаници. Други, най-вероятно са повлияни от замисления от проф. Грозданова колективен научен проект под надслов “*Голямата история и малкият човек: колективни и индивидуални измерения на идентичността в българското пространство през XV – XVIII век*”.

Широкият хронологически и географски периметър на изследваните теми с внушителен обем от 731 страници е наложил проблемно-хронологическия принцип при структуриране на публикуваните в сборника материали, обособени в шест тематични “блока”. Както самите съставители отбелязват, това разграничение е доста условно, тъй като немалко от студиите и статиите надхвърлят рамките на разделите, към които са отнесени.

Различни аспекти на проблемите, дефиниращи първия тематичен блок, – **поселищна мрежа и структура на населението** – са поставени в студиите на Стефан Димитров, Кръстьо Йорданов и Александър Середа. И тримата въвеждат в научен оборот различен тип османски регистрови документи или коментират вече публикувани, също подходящи за статистическа обработка с разнообразната и компактна информация, която съдържат. Едва ли е случайно, че първото изследване от този тематичен

кръг се вписва в проблематиката човек – общество – природа, една от актуалните в последно време насоки на проучвания в българската историческа наука. И все пак тези въпроси остават сравнително „нови“, макар да са поставени като основни в западноевропейската историография още от времето на Фернан Бродел [Бродел, Ф. 2005]. Към проблемите на усвоеност на българското пространство проявяват последователен интерес най-вече Цветана Георгиева [Георгиева, Ц. 1996, с. 31–57; Георгиева, Ц. 1999 и др.], Елена Грозданова [Грозданова, Е. 1979], Стефка Първева [Първева, С. 1992, с. 32–50; Първева, С. 2011], Красимира Мутафова [Калицин, М., Мутафова, К. 2012, с. 34–40; Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 29–38] и др. На примера на Сакар планина и прилежащия ѝ район, едни от най-рано завладяните и включени в османската административна система територии като хинтерланд на Одрин, Стефан Димитров поставя важни за изследването на тази тема въпроси. Богато илюстрираното с таблици, схеми и диаграми изложение на структурата на селищната мрежа и динамика на промените в етнорелигиозния състав на населението в Одринска каза е подплатено с пунктуален анализ на статистически обработените данни от османските регистри от типа *муфасал* (подробни) и *иджмал* (кратки) от XV – XVI век. Един от основните, убедително аргументирани изводи на автора, е, че до средата на XVI в. поселищната мрежа на територията на Одринска каза се отличава с нестабилност, с преобладаващи малки неустойчиви селища и едва от втората половина на века в резултат на положителния демографски прираст и вакъфската институция увеличава своята плътност. През целия изследван период най-гъсто населено според Димитров е пространството до 250 м надморска височина, като успоредно с процеса на овладяване на “низинния екологичен пояс” постепенно се усвоява и пространството в предпланинските и планински части на областта.

Нови данни относно войнушкото население и географското му разпределение в Източна Румелия в края на XV – нач. на XVI в. (в контекста на общото демографско състояние на българските земи през 20-те години на XVI в.) предлага студията на Кръстьо Йорданов, представител на младото поколение български османисти, с последователно заявен интерес към войнушката формация и към някои категории население с военно-помощни функции. Тема, която привлича вниманието на няколко поколения наши и чужди изследователи. Към категориите население със специални задължения към централната османска власт насочва интереса си и самата Елена Грозданова [Грозданова, Е. 1987, с. 135 – 152; Грозданова, Е., Андреев, С. 1996, с. 29 – 48]. В една или друга степен от времето на Константин Иречек и досега са изяснени различни аспекти на техния данъчен и социално-правен статус, позицията им в социалната структура на българите и османската военна организация. Конкретно на войнуците, считани не без основание за уникално военно наследство от средновековните балкански държави, са посветени десетки изследвания и обнародван изворов материал, включително и един от томовете от поредицата “Турски извори за българската история” [ТИБИ, т. 5]. При все това немалко въпроси остават спорни, а и не всички публикувани източници се отличават с необходимата за пълноценното изследване на институцията компактност. Именно тази фрагментарност е преодоляна в изследването на Кр. Йорданов. Сравнителният анализ на обобщените статистически данни, извлечени от изцяло запазения подробен войнушки опис за 1528/29 г. и от двата съкратени описа от 1530 г., представени таблично в изложението, доближава максимално коментираните резултати до действителното състояние на войнушката институция през първите десетилетия на XVI в.

На основата на обстоятелствен анализ на непубликуван документален материал, съхраняван в Истанбулския османския архив [ВОА] на Република Турция, украинският османист Александър Серета поставя редица въпроси относно региона на Северозападното Черноморие в края на XVII – XVIII в. в контекста на османската и кримска администрация и териториална структура. Изследването е фокусирано върху историческото развитие на т.нар. “Ханска Украйна” и функционирането на мукатаа Томбасар – териториални наименования на един и същ регион – северозападната част на Буго-Днестърското междуречие. Безспорно приносен характер има обнародваният факсимилно, с транслитерация и превод дефтер за приходите на мукатаа Томбасар (1775 – 1778 г.).

Към изясняването на отделни аспекти от **аграрните отношения в българските земи под османска власт**, една от темите “със запазен периметър” в българската и чужда историография през последните десетилетия, са насочили вниманието си Стефка Първева, Милена Петкова-Енчева, Паулина Андонова. Селското землище – пространството, което средновековният селянин познава най-добре – е в центъра на изследването на Милена Петкова-Енчева. На примера на два преписа на съдебни протоколи от XVI в. (дадени в цялостен превод), пряко свързани с процедурата по определяне

границите на селското землище в Старозагорска каза, коментирани в съпоставителен план с друг тип извори, включително от периода до османското завоевание, авторката поставя тезисни въпроси, неведнъж дебатирани в нашата и чужда историография – за континуитета в следваната от османците практика, за “невидимите” процеси на адаптация на “новите обитатели” към локалната екологична среда и пр. Заслужава внимание изказаната от М. Петкова-Енчева хипотеза, подпльтена с разнороден изворов материал, че екологичната среда в разглеждания регион улеснява адаптирането на новите заселници и тяхното аграризиране.

От типа case study е и студията на Паулина Андонова. На примера на едно моделно проучване, базирано на разнороден тип източници относно *аскери* чифлика, разположен в софийското село Враждебна, авторката изяснява ключови въпроси относно генезиса, предназначението и същностните характеристики на този тип чифлици, разпространени в различни региони на Османската империя през XVI – началото на XIX в. Между основните проблеми, разисквани в твърде сегментираното донякъде изложение, са ролята на държавата, мястото на вакъфа, допуснатите злоупотреби и последиците от тях, социалният и служебен статут на владелеца, факторите, благоприятстващи изграждането на този тип чифлици, противоречивите тези относно икономическата им ефективност и пр.

В контекста на т.нар. “дебат за чифлика” е и студията на Стефка Първева, един от утвърдените специалисти в тази проблематика, фокусирана върху социалния, професионален и икономически профил на наемните работници в *аскери* чифлиците от XVII – средата на XVIII в. Едни от основните акценти в изследването са поставени върху специфичните връзки и отношения между двете социални групи – *аскери* и *рая*; структурата и размера на договорените възнаграждения на *ратаите*, данъчните им задължения, включително и към църквата, които в немалка степен са определящи за размера на заплащането на наемните работници; ортакчийството и *кесимджийството* като форма на наемни отношения. Сред важните изводи на авторката бих поставила заключението, че “чифлишката икономика” привлича хора с различен имуществен статус — за някои тя е основен източник на прехрана, но за други е по-скоро възможност за допълнителни доходи в бюджета на семейството. На второ място, бих изтъкнала приложения подход в персонализирането на няколко поколения представители на изследваната социална група. На основата на обстоятелствен анализ на наследствените описи, регистрирани в *кадийските сиджили* на София, Видин и Русе от XVII – средата на XVIII в., както и на по-късни източници от XIX в., Първева не само успява “да надникне под лупа в живота на тази категория хора”, но и да добави любопитни щрихи към портрета и всекидневието на наемните работници – *ратаи*, *ортакчи* и *кесимджи*. Чрез този, типичен за *херменевтиката* подход в персонификацията на “малките хора”, студията изцяло се вписва в темата за “голямата история и малкия човек”.

Мозайка от **събития, личности и специфични институции в контекста на различни проявления на “кризата” в Османската империя от края на XVII – средата на XVIII в.** разкриват изследванията на Michael Ursinus, Александър Антонов, Джени Иванова и Мария Шушарова. През призмата на фискалния режим на малкия о. Патмос в Егейско море Michael Ursinus успява да представи интересни детайли от промените в данъчното облагане в края на XVII и следващия век – едни от преките измерения на “кризата” в Османската империя. Авторът се позовава на различен тип османски документи – *фермани*, *буюрултии*, *писма* и др. – в подкрепа на тезата си, че в областта на данъчното облагане за жителите на о. Патмос и останалите острови в Егейско море XVIII век е изпълнен с редица прояви на фискален натиск, но и с обещания за данъчни преференции, вкл. освобождаване от всички годишни данъци и такси. За разлика от предходните столетия тези промени засягат съществено самите основи на данъчния режим на острова, както красноречиво разкриват и *клаузите* на Кючук-Кайнарджанския договор (1774). Един от акцентите в изследването е поставен върху фискалната роля на *коджабашиите*, превърнали се според някои съвременници в реални владетели на Патмос след катастрофалната загуба на османската флота при Чешме, като по този начин на практика са игнорирани ролята на манастира “Св. Йоан” като гарант на дадените на населението данъчни привилегии.

Базирана на разнообразен архивен материал (*фермани*, *мензилски* и *индивидуални дефтери* и др.) е публикацията на напусналия ни твърде рано наш колега Александър Атонов. На основата на извлечената компактна информация от преведените османски документи авторът поставя важни проблеми, свързани с организацията и финансирането на османската *куриерска служба* през XVII и XVIII в. – тема с траен периметър в специализираните му проучвания. Едни от основните въпроси,

разисквани в изследването, са свързани с: причините за кризата в системата на мензилите, сложно организирана икономическа структура по своята същност, през последната четвърт на XVIII в.; честите злоупотреби на държавните улаци, управители на мензили и провинциални аяни, с крайно негативен ефект върху връзката на столицата с периферията на империята; недотам успешните опити за реформиране на мензилската система, най-вече поради различията в интересите на централната османска власт и аяните на локално ниво и др. С приносен характер е въведеният в научно обръщение османски документален материал.

В темата за *“голямата история и малкия човек”*, макар и под различен ъгъл, се вписват изследователските търсения на Джени Иванова и Мария Шушарова. На събития, пряко засягащи живота на *“обикновения човек”* по време на война, е посветена статията на Джени Иванова – типичен пример за т.нар. изследване на случай (case study). На примера на епизод, разиграл се в османския тил през 1689 г. в хода на войната на османците със Свещената лига (1683–1699), авторката разкрива нееднозначната, донякъде *“смущаваща”* позиция на немюсюлманското население в сраженията, разиграла се в прохода Драгоман. Според приведените в подкрепа откъси от съчиненията на османските хронисти Силяхдар и Дефтердар – част от християните се сражават на страната на европейските армии, но други застават на страната на османската власт. Случаят е твърде индикативен за опозицията *“свои”* – *“чужди”*, още повече, че далеч не е инцидентен, както сочат изследванията на Ст. Първева (Първева, С. 2003, с. 241 – 242) и др. и приведените примери от османската документация за съвместни действия на християни и мюсюлмани по време на войните на Османската империя срещу западно-европейските ѝ противници. Твърде категоричен все пак е изводът, че е *“напълно нормално и естествено християните от Османската империя да вземат участие на страната на властта и да се защитават от страните, които воюват с нея, защото се смятат и самоопределят като част от държавата”*.

Пресечна точка на микро- и макроисторията в изследването на Мария Шушарова е изпълнената с безброй премеждия и определено странни обрати съдба на разградския аян Хаджи Йомеар ага, един от представителите на т. нар. *“малки аяни”*, оставил трайни следи дори в народната памет. Разнородният тип архивни източници, на които авторката се позовава, са позволили не само реконструкция на аянството на въпросния Йомеар ага, но то е изследвано в контекста на анархията и военните действия в Османската империя в края на XVIII в. През призмата на микроисторията Мария Шушарова разкрива интересни, недотам проучени, детайли за функциите на местните първенци в един критичен за империята момент, когато *“държавата прави кратковременни компромиси, за да функционира системата дългосрочно”*. Следвайки тази рамка, Шушарова е успяла да представи по убедителен начин и сложните и нееднозначни отношения между Портата, местната власт, аяните и метежниците.

Османските библиотеки и мюсюлманската книжовна традиция, на която са посветени редица публикации в последно време, са във фокуса на изследванията на Светлана Иванова, Стоянка Кендерова и Славка Драганова, представени в четвъртия тематичен раздел. Библиотеката, или по-точно библиотечната сбирка към текето на Саляхеддин баба, построено от Осман Пазвантоглу, попада в контекста на няколко пресичащи се теми, отдавна привлекли вниманието на Светлана Иванова, а и на османистичната ни гилдия, – Видин като граница на исляма; ключовата фигура на Пазвантоглу и влиятелното му семейство, дарителската и строителната дейност на видинския отцепник; вакъфските библиотеки; култът към светците в мистичния ислям. Въпроси, които пряко попадат в широко дискутираните проблеми относно вакъфските библиотеки и в частност библиотеките към текетата, идентифициращи последните като културни центрове. Един от акцентите в обемната студия, подплътена с османски архивни и наративни източници, както и с данни от местния фолклор, е поставен върху Саляхеддин/Селятин баба и тюрбето, построено на лобното му място, с коментар на всички тези и хипотези относно формирания около него комплекс (теке, завие, ханекях), етимологията на името на ислямския светец, обредните практики на гроба му и пр. Специално място е отделено на библиотеката на Пазвантоглу и съдбата на библиотечната сбирка към текето на Саляхеддин баба, които според Иванова са институционално и териториално разделени докъм 1837 г. Във въпросната година, поне според съставения и неведнъж коментиран в специализираната османистична литература каталог, книгите, вакфиранни в полза на текето, стават част от публичната библиотека на Пазвантоглу.

Творческите изяви на турските кописти от Самоков през XVII – XIX в., представени в развитие в студията на Стоянка Кендерова, разкриват града не само като едно от най-големите културни средища на българите, но и като своеобразен център на мюсюлманската книжовна дейност. Изследването е

пряко продължение на дългогодишните проучвания на авторката върху големите обществени (вакъфски) библиотеки по българските земи и в частност в Самоков. Детайлният анализ на преписваните съчинения, създадени на арабски, турски и по-рядко на персийски език, разкрива не само ерудицията на самоковските кописти, четирима от които се изявяват и като автори, но и широкия тематичен профил на читателския интерес на мюсюлманското население – сред коментираните текстове фигурират трактати по право, медицина, арабска граматика, поезия и пр., както и голямото влияние на ордените Халветия, Джелветия и Накшбендия сред интелектуалния елит в града.

В рамките на този тематичен блок е и научното съобщение на Славка Драганова. Авторката представя пълен опис на документите от шестте основни раздела на фонда “Хиджаз” (Мека и Медина), съхраняван в Ориенталския отдел на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” (НБКМ) в София. Дадените от нея анотации на част от документите, немалко от които се отнасят до вакъфите, поклонниците и поддръжката на светите места в Мека и Медина, конкретизират представата за многопосочната и богата информация на този архивен фонд.

Двете страни на **религиозния живот в Османската империя – ислям и православие** – са представени в публикациите, включени в пети раздел. Обособено място в тази тематична рамка заема студията на Невена Граматикова, посветена, по думите на авторката, на “една непозната на обществото” и “недотам позната на академичните среди у нас” страна от религиозно-културната традиция на алевийско-бекташийската общност в България – религиозно-мистичната поезия с въздействащ музикален съпровод, създадена от тази общност. Бих отбелязала, че през последните години не само в научните среди, но и в медийното и в интернет пространството у нас се наблюдава подчертан интерес към ислямския мистицизъм и особено към т.нар. хетеродоксен ислям [Граматикова, Н. 2011; Димитров, С. 1994, с. 76 – 97; Миков, Л. 2007; Мутафова, К. 2001, с. 409 – 447; Мутафова, К. 2013, 201–236; Kalicin, M., Moutafova, K. 1995, pp. 117 – 131 и др.], доскоро само частично и донякъде фрагментарно проучван в българската историография. Почти лавинообразното нарастване на изследванията, посветени на проблемите на алевизма-бекташизма, разисквани в широката рамка на хетеродоксия ислям, все още не е довело обаче до изясняване на редица спорни въпроси около възникването на алевизма, конкретните измерения на връзките между алевизма, бекташизма и хуруфизма в периода XV – XVI в. и проекциите им в нашето съвремие, начина на обозначаване на общността – къзълбаши, алиани, алеви, алеви-бекташии. В настоящия сборник Граматикова си поставя за цел да разгледа уникалната симбиоза между поезия, музика и танц, като религиозен, културен, социален и етнически маркер на алевийско-бекташийската общност в България и по-специално в Лудогорието, представяйки частично някои резултати от дългогодишните си проучвания в тази насока. Заслужават внимание направените паралели и задълбочено изследване на корените и историческата еволюция на тази поетично-музикална традиция с религиозно-мистичен характер, пряко свързана със специфичните ритуали и обреди на алевиите. В тази по-широка рамка на изследване по-специално място заемат нефесите и изпълняваните на саз музикални композиции към тях, категоризирани в няколко групи на основа на авторството и тематиката им.

Различни аспекти от голямата тема за православието в условията на османска власт се разискват в другите статии от този тематичен блок. На повратите в съдбата на ротондата “Св. Георги” с фокус върху османския период, е посветено съобщението на Росица Градева. Авторката насочва вниманието си към някои ключови въпроси, все още обект на дискусии в специализираната и популярна литература, само частично засегнати в други нейни публикации, – точното време на построяване и статутът на храма през късноантичния и средновековния период, времето на обръщане на църквата в Гюл джамия и конкретните обстоятелства около този акт, конфесионалният състав на обитателите на махалата около нея и пр. В опита си да запълни част от “белите петна” относно историята на ротондата, авторката се позовава на разнообразен тип източници, включително и на многократно интерпретирани български извори, както и на наскоро открити в колекциите на Ориенталския отдел на НБКМ и на османския архив в Истанбул [ВОА] единични османски документи.

Многопосочните измерения на връзките между Търновския епископат и Русия през XV – XVII в., представени в студията на Иван Тютюнджиев, са част от многоаспектната тема за българо-руските духовни връзки до и след османското завоевание. Авторът, един от утвърдените изследователи на Търновската митрополия, отделя специално внимание на събора в Констанц (1416) и Фераро-Флорентинския събор (1438 – 1439), разисквани в няколко определящи за изследването насоки. Един

от важните акценти е поставен върху българския етнически произход на част от най-представителните фигури на Източната църква, участвали в събора – на самия константинополски патриарх Йосиф II и приближения му кръг православни архиереи – теза, която Ив. Тютюнджиев лансира и в други свои публикации. В контекста на сложните преговори за уния с Папството авторът отчетливо откроява и сравнява позициите на търновския митрополит Игнатий и на руския митрополит Исидор. Духовните и политически контакти на търновските предстоятели с Русия през XVI и XVII в. са разисквани в рамката на новото политическо статукво, нарастналото самочувствие на руските владетели като покровители на православния свят и международното признание на Московската патриаршия, с отделено специално внимание на търновския митрополит и “екзарх на цяла България” Дионисий Рали и ролята му около официализирането на статута ѝ. Макар и фрагментарни, визираните текстове относно дейността на друг търновски митрополит от XVII в. – Даниил, сочат според Тютюнджиев продължилите контакти между Търново и Москва и през това столетие.

Поглед “отвътре” към най-същностната низова структура на църквата в периода на османското владичество на Балканите – енорията, предлага изследването на Олга Тодорова. През призмата на един свещенически текст от средата на XVII в., въведен едва преди две десетилетия в научно обращение под надслов “Сереска хроника”, авторката, един от задълбочените изследователи на българското и балканското православие, представя православния свещеник и неговото паство в пред-модерната епоха в Османската империя. Едно от предизвикателствата, пред които Тодорова се изправя, както сама отбелязва в студията си, е, чрез въпросната хроника на Папа Синадинос – дълъг свещенически разказ, писан от първо лице, “да тества” достоверността на наложилата се представа за органичната връзка между свещеник и паство през османския период. Детайлният анализ на хрониката разкрива “редица пробойни” във взаимоотношенията между свещеник и паство и неизбежно води авторката към извода, че балканската православна енория от османско време далеч невинаги е “образцовата” религиозна община. В “реалната” енория паството много по-често се обединява срещу отколкото около своя енорийски свещеник. Противоречията и дори враждебните отношения между свещеник и паство, главно на икономическа основа, но в немалка степен и “манталитетни”, често се отличават с подчертана острота, а за поддържане на напрежението допринася и намесата както на висшата църковна, така и на османската власт, съзнателно привлечени в ролята на арбитър. Извод, който потвърждават и публикуваните в последно време документи от богатия фонд “Пископос калемии” в Истанбулския османски архив [ВОА, Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009 и др.].

Макар и само с два материала, посветени на прехода от традиционното към модерното общество, тематичният блок **“От традиция към модерност”** откроява интересни щрихи от османската действителност през втората половина на XIX в. В една проблематика, разглеждана по-скоро фрагментарно в нашата и чужда историография – идеята за създаване на особен тип училища – исляхханета, се вписва изследването на Маргарита Добрева. Макар да не изяснява всички техни особености, авторката представя различните тези за появата им в османска среда, степента на влияние на западно-европейските практики, ролята на Мидхат паша за реализирането на този мащабен образователен проект, произхода и етимологията на термина “исляххане” (извеждан като “училище за реформа [на характера]”, “поправителен дом”, “занаятчийско училище” и пр.), плътността на мрежата от училища през 60-те – 70-те години на XIX в. Позовавайки се на изведените общи черти между правилника на училищата от този тип в Белгия и този на исляхханетата (по отношение на администрирането, учебния процес и финансовото обезпечаване на учениците), Добрева стига до извода, че най-вероятно османците прилагат единния белгийски модел, като на практика разполагат и с примера на католическите мисии в Истанбул, основали пет сиропиталища в периода 1783 – 1856 г.

Съобщението на Пенка Пейковска относно аптечното дело в България през втората половина на XIX в. несъмнено внася нов щрих в наличната информация за проведените здравни реформи през този период с обнародваните в сборника документи от архивното наследство на унгарския аптекар Георги Силаги. Не без значение е, че именно през 20-те години на XIX в. се формира аптекарското съсловие в българските земи и в Османската империя, а през 60-те и 70-те години дейността на аптекарите окончателно се отделя от тази на лекарите, като основната заслуга за развитието на аптечното дело имат унгарските аптекари, на които са посветени и други публикации на авторката.

Направеният преглед на тематичните рубрики и изложените тези, хипотези и дискуссионни проблеми, приложените иновационни подходи и методи на изследване, представят сборника, публикуван

в памет на проф. Елена Грозданова, като значимо събитие в научния ни живот и безспорен принос в изучаването на историята на европейските провинции на Османската империя, в това число и на българските земи. Подчерганият стремеж на авторите да въведат в научен оборот нови или все още малко познати извори от наши и чужди архиви, предимно от османски, но не само, характер, представени в превод, факсимиле и транслитерация, допълнително повишава научната стойност на изданието.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Андреев, С., Калицин, М., Мутаfoва, К. 2009 – Ст. Андреев, М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV – XVIII век. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. Издателство „Фабер”. В. Търново, 2009. [St. Andreev, M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Izvori za istoriyata na grad Omurtag. T. 1. Osmanski dokumenti XV – XVIII vek. Vstapitelna studiya, prevod, komentar i pokazaltsi. Izdatelstvo „Faber”. V. Tarnovo, 2009.]

Граматиkова, Н. 2011 – Н. Граматиkова. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София, 2011. [N. Gramatikova. Neortodoksalniyat islyam v balgarskite zemi. Minalo i savremennost. Sofiya, 2011.]

Бродел, Ф. 2005 – Ф. Бродел. Световното време. София, 2005. [F. Brodel. Svetovното време. Sofiya, 2005.]

Георгиева, Ц. 1996 – Цв. Георгиева. Околна среда и модел на селищна система в българското пространство през XV – XVII в. – *Исторически преглед*, 1996, № 2, с. 31 – 57. [Tsv. Georgieva. Okolna sreda i model na selishtna sistema v balgarskoto prostranstvo prez XV – XVII v. – *Istoricheski pregled*, 1996, № 2, 31 – 57.]

Георгиева, Ц. 1999 – Цв. Георгиева. Пространство и пространства на българите XV – XVII век. София, 1999. [Tsv. Georgieva. Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV – XVII vek. Sofiya, 1999.]

Грозданова, Е. 1979 – Е. Грозданова. Българската селска община през XV – XVIII век. София, 1979. [E. Grozdanova. Balgarskata selska obshtina prez XV – XVIII vek. Sofiya, 1979.]

Грозданова, Е. 1987 – Е. Грозданова. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: *Историографски изследвания “България XV – XIX в.”*. Т. 1. София, 1987, 135 – 152. [E. Grozdanova. Problemat za t. nar. privilegiovana raya v istoricheskata knizhnina. – V: *Istoriografski izsledvaniya “Balgariya XV – XIX v.”*. Т. 1. Sofiya, 1987, 135–152.]

Грозданова, Е., Андреев, С. 1996 – Е. Грозданова, Ст. Андреев. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика. – В: *Българският шестнадесети век*. София, 1996, 29 – 48. [E. Grozdanova, St. Andreev. Kategorii naselenie sas spetsialni zadalzheniya i statut – pravna norma ot XVI v. i realna praktika. – V: *Balgarskiyat shestnadeseti vek*. Sofiya, 1996, 29 – 48.]

Димитров, С. 1994 – Стр. Димитров. Към историята на добруджанските двуобредни светилища. – В: *Добруджа* (11), 1994, кн. 1, 76 – 97. [Str. Dimitrov. Kam istoriyata na dobrudzhanskite dvoubredni svetilishta. – V: *Dobrudzha* (11), 1994, kn. 1, 76 – 97.]

Калицин, М., Мутаfoва, К. 2012 – М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Сборник с документи. Предговор, терминологичен речник, показалец на географските имена. Второ преработено и допълнено издание. УИ “Св. св. Кирил и Методий”. В. Търново, 2012. [M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska каза. Sbornik s dokumenti. Predgovor, terminologichen rechnik, pokazalets na geografskite imena. Vtoro preraboteno i dopalнено издание. UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”. V. Tarnovo, 2012.]

Миков, Л. 2007 – Л. Миков. Изкуството на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI – XX век) бекташи и къзълбаши/алеви. София, 2007. [L. Mikov. Izkustvoto na heterodoksnite myusyulmani v Balgariya (XVI – XX vek) bektashi i kazalbashi/alevii. Sofiya, 2007.]

Мутаfoва, К. 2001 – Кр. Мутаfoва. Средища на ислямския мистицизъм в старата столица Търново. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи*. Т. 7. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. София, 2001, 409 – 447. [Kr. Mutafova. Sredishta na islyamskiya mistitsizam v starata stolitsa Tarnovo. – V: *Istoriya na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi*. Т. 7. Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystviya. Sofiya, 2001, 409 – 447.]

Мутаfoва, К. 2013 – Кр. Мутаfoва. Мистичните братства на хетеродоксните мюсюлмани в религиозния живот и конфесионални отношения в Румелия през XV – XVI в. – В: *Епохи*, 2013, № 2, 201–236. [Kr. Mutafova. Mistichnite bratstva na heterodoksnite myusyulmani v religiozniya zhivot i konfesionalni otnosheniya v Rumeliya prez XV – XVI v. – V: *Epochi*, 2013, № 2, 201 – 236.]

Първева, С. 1992 – Ст. Първева. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части на Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в. – *Исторически преглед*, 1992, № 8 – 9, 32 – 50. [St. Parveva. Poselishtna mrezha i gastota na naselenieto v chasti na Severna Balgariya i Podbalkanskite poleta v kraя na XVII i nachaloto na XVIII v. – *Istoricheski pregled*, 1992, № 8 – 9, 32 – 50.]

Първева, С. 2003 – Ст. Първева. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII в. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър” в българското*

общество през XV – XVIII в. София, 2003, 226 – 255. [St. Parveva. Bulgari na sluzhba v osmanskata армиya: voenni i voennopomoshtni zadalzhениya na gradskoto naselenie v Nikopol i Silistra през XVII в. – V: Kontrasti i konflikti „zad kadar” v bulgarskoto obshtestvo през XV – XVIII в. Sofiya, 2003, 226 – 255.]

Първева, С. 2011 – Ст. Първева. Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт. София, 2011. [St. Parveva. Zemyata i horata през XVII – parvite desetiletiya na XVIII vek. Ovladyavane i organizatsiya na agrarnoto i sotsialното prostranstvo v Tsentralnite i Yuzhnite Balkani pod osmanska vlast. Sofiya, 2011.]

ТИБИ, Т. V – Турски извори за българската история. Т. V. Документи от XVI – XIX в. Съст. Велков, Асп., Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Г. Гълъбов, М. Михайлова, М. Стайнова, П. Груевски и Ст. Андреев. София, 1974. [Turski izvori za bulgarskata istoriya. T. V. Dokumenti ot XVI – XIX v. Sast. Velkov, Asp., B. Tsvetkova, V. Mutafchieva, G. Galabov, M. Mihaylova, M. Staynova, P. Gruevski i St. Andreev. Sofiya, 1974.]

ВОА – Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul.

Kalicin, M., Moutafova, K. 1995 – M. Kalicin, K. Moutafova. Historical Accounts about the Halveti Şeyh Bali Efendi of Sofia in a Newly Discovered Vita Dating from the 19th century. – Études balkaniques, 1995, № 3 – 4, 117 – 131.